

2. Bitinas, B. P. (1996). *Vvedeniie v filosofiuu vospitaniia* [Introduction to philosophy of education]. Moscow: Fond dukhov. i нравstv. obrazovaniia.
3. Boiko, A. M. (1996). *Osnovna paradyhma vykhovannia: shliakhy realizatsii* [Main paradigm of education: Ways of realization]. Kyiv: IZMN.
4. *Humanistychna psykholohiia: Vol. 2.* [Humanistic Psychology]. (2005). Kyiv: Pulsary.
5. Emmons, R. (2004). *Psykhologiia vysshykh ustremlenii: motivatsyia i dukhovnost lichnosti* [Psychology of higher aspirations: Motivation and spirituality of personality]. Moscow: Smysl.
6. Kuchynska, I. O. (2002). *Vykhovannia dukhovnykh tsinnosti ditei i molodi u tvorchii spadshchyni I. Ohienka* [Education of youth and children's spiritual values in the creative legacy of I. Ohienko]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova.
7. Pomytkina, L. V. (2013). *Psykholohiia pryiniattia osobystyiu stratehichnykh zhyttievnykh rishen* [Psychology of individual decision-making of vital strategy]. Kyiv: Kafedra.

УДК 376:3706.304:342.7

Т. Ф. Алексеєнко, м. Київ

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ СІМ'Ї ТА ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗАХИСТІ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

На основі даних офіційної статистики, аналізу конкретних фактів сучасної сімейної ситуації розкрито та обгрунтовано сучасні тенденції трансформації сім'ї, розвитку її виховної функції, основні пріоритети державної політики з питань забезпечення прав дітей в Україні у соціальній сфері.

Ключові слова: трансформація сучасної сім'ї, виховна функція сім'ї, захист прав дітей в Україні.

Як соціально виховний інститут, сім'я продовжує себе в дітях та історично розвивається за законами діалектики, зокрема діалектичної суперечності: в ній акумулюються та фокусуються досвід, мудрість, культура, традиції, цінності роду, народу і людства, а також емоції, пристрасті, безпосередність, ступінь відкритості та багато іншого, спроможного як

зберігати її цілісність, так і порушувати стабільність і задавати новий вектор розвитку.

На становище сім'ї, якість її функціонування впливає загальний стан суспільства – економічна, соціокультурна ситуація та державна сімейна політика. Ретроспективний аналіз переконує, що суспільні зміни, особливо кардинального характеру, неминуче приводять до трансформації сім'ї – її статусно-рольових характеристик, філософії, ціннісних пріоритетів, способу життя тощо – вони руйнуються, втрачаються або формуються відносно нових тенденцій розвитку соціокультурної ситуації, які часто не мають однозначної оцінки або ще недостатньо усвідомлені. Значною мірою суперечливі тенденції обумовлені процесами стратифікації суспільства за різними показниками якості життя, а також процесами глобалізації і динамічними різновекторними змінами загальної соціокультурної ситуації.

Закономірність таких процесів підтверджується і трансформацією української сім'ї та її виховних орієнтирів у пострадянському періоді. Для позначення подібного явища в найбільш загальному значенні у соціальних науках вживається термін «соціальні зміни» (введений у науковий обіг американським соціологом У. Огберном (Соціальна зміна, 1923)). Основним методологічним принципом аналізу соціальних змін вважається відмова розглядати їх однобічно, тобто у площині однобічного редукціонізму, без урахування різноаспектних проявів. Адже соціальні зміни завжди є наслідком дії комплексу факторів. З огляду на це серед фахівців у галузі соціального знання існує думка, що у період швидких соціальних змін (а саме такі відбуваються останніми десятиліттями) виявляється практично неможливим скласти їх більш-менш повну «теоретичну» картину. Причина в тому, що різноспрямовані факти і події накладаються один на одного і утворюють такі зразки багатовимірних і багатозначних змін, які не вкладаються у звичні теоретичні та стрункі схеми, не піддаються однозначним оцінкам, набувають певних ознак непередбачуваності. Соціальні зміни вплинули на умови, процес і результат сучасного сімейного виховання. Вони розкриваються, насамперед, у соціальних статусах і соціальному самопочутті, контрастах ціннісних орієнтацій, моделей поведінки, соціальних очікувань, життєвого та виховного досвіду.

Лонгітюдні дослідження автора статті [1; 2; 3; 4] дають підстави для висновків, що трансформація умов здійснення сімейного виховання спостерігається найбільшою мірою у таких видах змін: структурних, мотиваційних, ціннісно-орієнтаційних, міжособистісних, процесуальних, субкультурних (табл.).

Таблиця

Вид і зміст змін сім'ї як соціального інституту

№ з/п	Характер змін	Зміст змін
1	Структурні	Збільшення кількості неповних сімей; зростання смертності батьків; зменшення кількості дітей в сім'ях; розвиток нових форм сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; утворення реструктурованих сімей
2	Мотиваційні	Підвищення мотивації батьків до зміни ролі поведінки та виконання батьківських обов'язків, до відповідального батьківства
3	Ціннісно-орієнтаційні	зміна: ідеальних уявлень про батьків і дітей, сім'ю, у завданнях сімейного виховання; ієрархії цінностей способу сімейного життя і виховання; стереотипів щодо сімейних ролей; вироблення нових сімейних традицій
4	Міжособистісні	Суб'єкт-суб'єктна-взаємодія: взаємовідносини батьків між собою і з дітьми, між дітьми все більше набувають ознак демократизації, партнерства, конкурентності
5	Процесуальні	Якість виконання сімейних функцій і сімейних ролей (неоднозначна)
6	Субкультурні	Вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів, ЗМІ та Інтернет-мережі на ціннісні орієнтації сім'ї та моделі поведінки батьків і дітей, спосіб життя сім'ї, утворення опосередкованих впливів у вихованні

Названі види змін тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені. Також вони пов'язані з іншими видами змін, які утворюють загальну картину сучасних соціокультурних реалій – політичних, економічних, технологічних тощо. Такий характер взаємозв'язку є досить складним і неоднозначним.

Нині модель української молоді сім'ї наближається до європейської. Особливо це стосується шлюбного віку молодят

та їх установок щодо народження дітей. Молоді люди не поспішають одружуватись, оскільки спочатку прагнуть здобути освіту, професію, досягти певних успіхів у кар'єрі та матеріальному забезпеченні. Середній вік одруження чоловіків нині становить приблизно 30 років, жінок – 27.

З ухваленням Сімейного кодексу України (2002) законодавчо визнаними стали цивільні шлюби, тобто незареєстровані. Така форма сімейного життя ґрунтується на певній свободі шлюбних партнерів. В Україні їх частка наразі становить 10-12%. Факт існування і визнання цивільних шлюбів свідчить про послаблення соціальних норм та правил щодо сімейного життя і виховання дитини.

Змінилося стереотипне уявлення про сім'ю – «мама, тато, діти» та необхідну мінімальну кількість дітей. У суспільстві зростає кількість неповних сімей, а більшість молодих сімей орієнтовані народжувати тільки одну дитину. Наразі немає єдиної, нормативної моделі сім'ї – вона представлена різними типами, в тому числі інноваційними.

Зростає кількість сімей і дітей груп ризику або тих, хто вже перебуває у складних життєвих обставинах. Ознаки дезорганізації сім'ї виявляються у втраті традиційних сімейних цінностей або зміні ціннісних орієнтації, збільшенні кількості збіднілих сімей, розлучень, бездоглядних дітей і дітей-сиріт, правопорушень і злочинів на побутовому рівні.

Ці та інші трансформації сім'ї найбільшою мірою виявляються у показниках її стабільності, зміні типологічних характеристик та особливостях, якості виконання сімейних функцій. Підтвердження цьому знаходимо в офіційній статистиці та аналізі конкретних фактів сучасної сімейної ситуації.

У зв'язку з тенденціями погіршення якості життя населення України, з кінця 80-х і протягом 90-х років ХХ століття спостерігалось зростання числа сімейних розлучень, відмов матерів від дітей у пологових будинках, поширювались дитяча бездоглядність і безпритульність. За матеріалами Державної служби статистики України, найбільша кількість розлучень спостерігалася у 1993 та 2000 роках. У 1989 році 13,5% сімей були неповними, у 1993 році – 15,6%. У 2000 році розлучилося 72,2% сімейних пар від кількості тих, що взяли шлюб. У 2010-2011 роках намітилась тенденція до зменшення чисельності розлучень, але ще немає впевненості щодо її стійкості.

У 2013 році Україна за кількістю розлучень посіла третє місце в Європі, після Росії та Білорусі. За даними Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, у 2012 році розпалось шість із десяти сімей. 50-60% всіх розлучень припадають на молоді сім'ї. У них більша частина розлучень припадає на перші 1,5 роки шлюбного життя. Основними причинами розлучень визнаються відчуження (зради), зловживання алкоголем, матеріальні труднощі.

Розлучення сімей є поширеним явищем у сучасному світі, але й певним викликом традиціям. Поступово виробляється нова філософія сімейного життя і трансформація моделі шлюбної та сімейної поведінки – в її основі зміна поглядів на шлюб і сім'ю, емансипація, секуралізація, послаблення соціальної регламентації, тобто контролю громади. Внаслідок розлучень, інших структурних порушень сім'ї найбільшою мірою страждають діти. Згідно зі статистикою, майже 1,5 мільйона українських дітей виховуються у неповних сім'ях, переважно материнських.

Збіднення населення, можливості працевлаштування за кордоном спричинили появу нового типу сім'ї – дистантної. Така реальність породжує і проблеми виховної сімейної діяльності, зокрема повноцінної участі у виховному процесі обох батьків: значне поширення заробітчанства, у тому числі і з виїздом за кордон, спричинює тривалу відсутність у сім'ї одного із батьків або їх обох, перекладання своїх батьківських зобов'язань і функцій на бабусь і дідусів чи найближчих родичів, «підміну» батьківської безпосередньої турботи грошима. Як наслідок, діти, батьки яких перебувають на заробітках, позбавлені з ними тісних і безпосередніх контактів, емоційного зв'язку, родинного затишку, переживають стани депривації.

Постійно зростає також позашлюбна народжуваність дітей. Їх кількість серед усіх дітей становить: 1980 рік – 8,9%, 1981 рік – 11,9%, 1993 рік – 12,4%, у 2010 році – 21,2%. Наразі позашлюбною є кожна п'ята дитина. За даними статистичної служби ЄС, поза шлюбом у країнах ЄС народжується третина дітей. Чинне законодавство цих країн та України не розділяє дітей, народжених у шлюбі і поза шлюбом. Це вияв практичної реалізації положення Конвенції про права дитини та ст. 52

Конституції України, що діти рівні у своїх правах, незалежно від походження.

Зростання кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, яке спостерігалось у період 90-х років ХХ століття та у першому десятилітті ХХІ століття, потреба реформування інтернатних закладів активізували вироблення нових концептуальних засад соціальної політики України у захисті прав дитини та розвиток нових сімейних форм виховання дитини – прийомних (ПС), патронатних (тимчасових) сімей, дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ) та сімейно-орієнтованих будинків.

Засади нинішньої нормативно-правової бази України у сфері захисту прав дітей було сформульовано на основі норм міжнародного (європейського) і національного права та закладено у сферу практичної реалізації в 2005-2011 роках – періоді, коли розпочалась реформа державної системи опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Внаслідок такої політики значно збільшилась кількість дітей, улаштованих під опіку, піклування, до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Загалом на кінець 2011 року було влаштовано близько 76% дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Нині цей показник зріс до 83,1%. Станом на початок 2015 року кількість дітей-сиріт в Україні (без даних з АР Крим та м. Севастополя) становить 83 тисяч. Більшість цієї категорії дітей належать до групи соціальних сиріт.

Зважаючи на сучасний стан проблеми, Указом Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» (від 25.08.2015 р.) затверджено основні пріоритети державної політики з питань забезпечення прав дітей в Україні у соціальній сфері, а саме:

- збереження сімейного середовища для дитини та запобігання вилученню дитини із сім'ї;
- продовження реформування системи інтернатних закладів для дітей:
 - поступова відмова від інституційного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, і перехід виключно до сімейних форм виховання;

- *сприяння поверненню дітей, влаштованих до інтернатних закладів за заявою батьків (а не з причини сирітства), до біологічних родин;*
- *упередження влаштування дітей із сімей груп соціального ризику в інтернатні заклади (недопущення потрапляння дітей-сиріт в інтернатні заклади, а їх влаштування виключно до сімейних форм виховання);*
- *розвиток сімейних форм виховання.*

За оперативними інформаційними даними, станом на початок жовтня 2015 року в Україні сімейними формами виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу) охоплено більше ніж 83% дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Наразі функціонує 926 дитячих будинків сімейного типу (в них виховується 6110 дітей) і 3922 прийомних сімей (в них виховується 7162 дитини). Протягом 9 місяців 2015 року у прийомні сім'ї і дитячі будинки сімейного типу влаштовано 1112 дітей, які з різних причин залишились без батьківської турботи;

- *захист житлових та майнових прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. (У всіх регіонах України затверджені відповідні регіональні програми);*
- *популяризація національного усиновлення. (Визнання його пріоритетним).*

В Україні створено державний електронний банк даних щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, який розміщено в Єдиній інформаційній аналітичній системі «Діти» (ЄІАС). Нині на обліку перебуває понад 20 тис. дітей, які можуть бути усиновленими;

- *здійснення нагляду за дітьми, усиновленими іноземцями (у 34 країнах світу);*
- *захист дітей від насильства в сім'ї;*
- *організація протидії торгівлі людьми та допомога постраждалим (зокрема і дітям як жертвам торгівлі та експлуатації у найгірших формах праці);*
- *соціально-педагогічна підтримка сімей, що опинились у складних життєвих ситуаціях.*

Останніми роками проводиться експеримент щодо здійснення сімейного патронату – комплексної послуги, яка передбачає встановлення тимчасового догляду та виховання дитини в сім'ї патронатного вихователя на період

подолання труднощів і проблем в її рідній сім'ї (загроза життю та здоров'ю дитини; умисне ухиляння батьків від виконання батьківських обов'язків; хвороба батьків, потрапляння їх у стани залежності, у місця позбавлення волі; виявлення фактів жорстокого поводження та насильства у сім'ї; вживання дитиною психотропних речовин, залучення її до найгірших форм дитячої праці тощо). Роль патронатного вихователя виконує працівник уповноваженого закладу Центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (ЦСССДМ) або Центру соціально-психологічної реабілітації дітей (ЦСПРД), який на договірній основі (укладення Договору про патронат між сім'єю патронатного вихователя і батьками дитини за їх заявою) за рішенням органу опіки та піклування здійснює догляд за дитиною та її виховання, а також несе відповідальність за її життя та здоров'я під час перебування під патронатом. Суть послуги відповідає суті ведення випадку дитини та її сім'ї. Її зміст розкривається у комплексному підході до розв'язання проблеми за участі команди фахівців. Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя визначається її потребами, але не повинен перевищувати три місяці. Про продовження терміну має бути спеціальне рішення уповноважених органів.

Така форма сімейного виховання дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах, характеризується тим, що базові послуги з догляду і виховання здійснюються у сімейному середовищі, з можливістю продовження спілкування дитини з її рідними батьками (якщо це не становить для неї загрози), продовження відвідування звичної для неї дошкільної чи шкільної установи (за місцем попереднього проживання). Ці можливості створюють сприятливі умови для розвитку мотивації у батьків і дітей до кращої самозміни. Соціальний ефект розвитку сімейного патронату виявляється в тому, що діти з сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах, не потрапляють до інтернатів, притулків чи інших закладів для дітей, а переміщуються в такі сімейні середовища, де для них створюються найкращі умови в їх інтересах;

- розвиток системи соціальних послуг для сімей і дітей груп ризику у територіальній громаді.

У зв'язку з військовою агресією Росії проти України вперше з часів II світової війни на території України виникли надскладні проблеми міграційного характеру, зокрема щодо

підтримки внутрішньо переміщених осіб з АР Крим та Сходу України. За оперативними даними Міністерства соціальної політики, станом на 16 жовтня 2015 року обліковано понад 1,5 млн внутрішньо переміщених осіб, з них 1 211 092 сімей та 193 988 дітей.

Нині в Україні функціонує 692 центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Тільки у I півріччі 2015 року їх послугами було охоплено 309 тис. сімей найуразливіших категорій. Однак, зміна соціальної ситуації в Україні вплинула і на зміну пріоритетів роботи таких центрів. Серед охоплених послугами переважають:

- внутрішньо переміщені сім'ї та сім'ї, постраждалі під час військових дій;
- самотні матері/батьки;
- сім'ї, де один чи кілька членів сім'ї мають інвалідність;
- сім'ї учасників АТО;
- сім'ї опікунів/піклувальників, ПС, ДБСТ;
- сім'ї, де є ризик соціального сирітства.

Надзвичайно актуальним та складним також є завдання захисту прав дітей-громадян, які безпосередньо перебувають на території збройного конфлікту, зокрема у Донецькій та Луганській областях.

В умовах децентралізації управління державою Україна, які виникнуть внаслідок посилення статусу і функцій органів місцевого самоврядування, актуалізується:

- збереження служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- розширення мережі центрів соціально-психологічної реабілітації (у зв'язку зі зростанням кількості осіб з ознаками посттравматичного синдрому);
- підвищення статусу соціальних педагогів і соціальних робітників та розширення їх повноважень і функцій;
- формування мультидисциплінарних команд фахівців;
- активізація громади у розв'язанні її соціально-педагогічних проблем;
- посилення патріотичного виховання дітей і молоді.

Отже, зміни в житті сімей України, як і всього суспільного життя українців, мають глобальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей та уявлень про сімейне виховання, з ускладненням соціокультурної ситуації. Ці та інші трансформації сімейного виховання містять зміни

інноваційного характеру, зокрема й такі, що спрямовані на оптимізацію умов виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також інших категорій дітей, що опинились у складних життєвих ситуаціях. Означені зміни потребують подальшого наукового аналізу та обґрунтування.

Література

1. Алексеенко Т. Ф. Причины дитячої бездоглядності і безпритульності та шляхи їх профілактики // Світ виховання. – № 2 (9). – С. 25-28.
2. Алексеенко Т. Ф. Програми й наукові дослідження з проблем дитинства / Т. Ф. Алексеенко // Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2010 року). – К., 2011. – С. 142-152.
3. Алексеенко Т. Ф. Стереотипи та зміна концепцій щодо ролі батька у вихованні дитини / Т. Ф. Алексеенко // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [редкол.: Л. Л. Хоружа, Г. М. Лактіонова, О. В. Безпалько та ін.]. – К. : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. – С. 12-16.
4. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі» / авт. кол.: Т. Ф. Алексеенко, І. Д. Зверева, Г. М. Притиск [та ін.] ; за заг. ред. Т. Ф. Алексеенко. – К. : Наук. світ, 2006. – 496 с.

Т. Ф. Алексеенко

Тенденции трансформации воспитательной функции семьи и основные приоритеты современной государственной политики в защите прав ребенка в Украине

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9, ул. Берлинского, Киев, Украина)

На основе данных официальной статистики, анализа конкретных фактов современной семейной ситуации раскрыто и обосновано современные тенденции трансформации семьи, развития ее воспитательной функции, основные приоритеты государственной политики по вопросам обеспечения прав детей в Украине в социальной сфере.

Ключевые слова: трансформация современной семьи, воспитательная функция семьи, защита прав детей в Украине.

T. F. Alieksiienko

Trends of Transformation of Family's Educational Function and Priorities of Modern State Policy in Protecting Children's Rights in Ukraine

Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

Based on official statistics, analysis of the facts of modern family situation, the modern trends of transformation of the family are revealed and substantiated, as well as its educational functions development. The priorities of state policy on children's rights protection in Ukraine in the social sphere are considered.

The author notes that changes in life of Ukrainian families, as much as of society in general, are of global character and connected with ruination of traditional values and family education notions, with worsening of the socio-cultural situation. These and other transformations of family education are in part of innovative character, regarding optimizing the conditions of education of children-orphans and children deprived of parental care, other categories of children that are in difficult life situations.

Keywords: transformation of modern family, educational function of family, protection of children in Ukraine.

References

1. Alieksiienko, T. *Prychyny dytiachoi bezdihliadnosti ta bezprytulnosti ta shliakhy ikh podolannia* [The causes of child neglect and homelessness and ways of its prevention]. *Svit vykhovannia* [World of education], Vol. 2 (9), pp. 25-28.
2. Alieksiienko, T. (2011). *Prohramy i naukovi doslidzhennia z problem dytynstva* [Programs and scientific researches on problems of childhood]. In *Derzhavna dopovid pro stanovyshhe ditei v Ukraini (za pidsumkamy 2010 roku)* [State report on the situation of children in Ukraine (in 2010)] (pp. 142-152). Kyiv.
3. Alieksiienko, T. (2012). *Stereotyp ta zmina kontseptsii shchodo roli batka u vykhovanni dytyny* [Stereotypes and changing conceptions about the role of the father in the upbringing of the child]. In *Suchasna simia ta sotsialni instytutsii: shliakhy partnerskoi vzaïemodii* [The modern family and social institutions: ways of partnership] Proceedings of conference: (pp. 12-16). Kyiv: Borys Hrinchenko Kyiv University.
4. Alieksiienko, T. Zvierieva, I. Prytysk, G. (2006). *Knyha dlia batkiv. Posibnyk do treninhovoho kursu «Pidhotovka kandydativ u pryïomni batky ta batky-vykhovateli»* [Book for Parents. Guide to the training course «Training of candidates for foster parents and parents-educators»]. Kyiv: Scientific world, 496 p.